

नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 के तहत सत्र 2023-24 से पाठ्यपुस्तकों को पुनर्संयोजित किया गया है। यह संजीव बुक्स पूर्णतः नवीन पुनर्संयोजित पाठ्यपुस्तक एवं नवीनतम पाठ्यक्रम पर आधारित है।

नं. 1

संजीव®

बुक्स

संस्कृत-X

(कक्षा 10 के विद्यार्थियों के लिए)
माध्यमिक शिक्षा बोर्ड, राजस्थान के विद्यार्थियों के लिए
पूर्णतः नवीनतम पाठ्यक्रमानुसार

- माध्य. शिक्षा बोर्ड, 2024 का प्रश्न-पत्र
- पाठ्यपुस्तक के सभी अभ्यास प्रश्नों का हल
- सभी प्रकार के अन्य महत्वपूर्ण प्रश्नों का समावेश
- योग्य एवं अनुभवी लेखकों द्वारा लिखित

2025

संजीव प्रकाशन,
जयपुर

मूल्य : ₹ 280/-

प्रकाशक :

संजीव प्रकाशन

धामाणी मार्केट, चौड़ा रास्ता,

जयपुर-3

email : sanjeevprakashanjaipur@gmail.com

website : www.sanjivprakashan.com

© प्रकाशकाधीन

मूल्य : ₹ 280.00

लेजर टाइपसेटिंग :

मेगा ग्राफिक्स, जयपुर

संजीव प्रकाशन (D.T.P. Department), जयपुर

चित्र सैटिंग :

एस. वी. कम्प्यूटर, जयपुर

मुद्रक :

मनोहर आर्ट प्रिन्टर्स, जयपुर

★ ★ ★ ★ ★

- ❖ इस पुस्तक में त्रुटियों को दूर करने के लिए हर संभव प्रयास किया गया है। किसी भी त्रुटि के पाये जाने पर अथवा किसी भी तरह के सुझाव के लिए आप हमें निम्न पते पर email या पत्र भेजकर सूचित कर सकते हैं—
email : sanjeevprakashanjaipur@gmail.com
पता : प्रकाशन विभाग
संजीव प्रकाशन
धामाणी मार्केट, चौड़ा रास्ता, जयपुर
आपके द्वारा भेजे गये सुझावों से अगला संस्करण और बेहतर हो सकेगा।
- ❖ इस पुस्तक में प्रकाशित किसी त्रुटि के प्रति तथा इससे होने वाली किसी भी क्षति के लिए लेखक, प्रकाशक, संपादक तथा मुद्रक किसी भी रूप में जिम्मेदार नहीं हैं।
- ❖ सभी प्रकार के विवादों का न्यायिक क्षेत्र 'जयपुर' होगा।

(iii)

माध्यमिक शिक्षा बोर्ड, राजस्थान
पाठ्यक्रम

संस्कृत (तृतीय भाषा) एकं पत्रम् कक्षा 10

इस विषय में एक प्रश्न-पत्र होगा जिसकी परीक्षा योजना निम्नानुसार है—

प्रश्नपत्र	समय (घंटे)	प्रश्न-पत्र के लिए अंक	सत्रांक	पूर्णांक
एक पत्र	3.15	80	20	100

अधिगम-क्षेत्रम्	अंकभारः
अपठित-अवबोधनम्	08
रचनात्मक कार्यम्	15
अनुप्रयुक्तव्याकरणम्	25
पठित-अवबोधनम्	32
	80

(क) खण्डः—अपठितावबोधनम् 08

80-100 शब्दपरिमितः (एकः सरलः गद्यांशः)

- (i) एकपदेन उत्तरम् (प्रश्न चतुष्टयम्) $\frac{1}{2} \times 4=2$
(ii) पूर्णवाक्येन उत्तरम् (प्रश्नत्रयम्) $1 \times 3=3$
(iii) शीर्षकप्रदानम् 1
(iv) अनुच्छेदाधारितं भाषिकं कार्यम् $\frac{1}{2} \times 4=2$
(अतिलघूत्तरात्मकाः चत्वारः प्रश्नाः)
(अ) वाक्ये कर्तु-क्रियापदचयनम्
(ब) विशेषण-विशेष्य-चयनम्
(स) संज्ञास्थाने सर्वनामप्रयोगः अथवा सर्वनामस्थाने संज्ञाप्रयोगः
(द) पर्याय-विलोमपद-चयनम्

(ख) खण्डः—रचनात्मकं कार्यम् 15

- सङ्केताधारितम् औपचारिकम् अथवा अनौपचारिकं पत्रलेखनम् 04
- चित्राधारितं वर्णनम् अथवा संकेताधारितं वार्तालापलेखनम् 04
- अनुवादकार्यम्—हिन्दीभाषायाः षड्वाक्येषु चतुर्णां वाक्यानां संस्कृतभाषया अनुवादः 04
- घटनाक्रमस्य संयोजनम् (क्रमरहितानां षड्वाक्यानां क्रमपूर्वकं संयोजनम्) 03

अथवा

संकेताधारितम् अनुच्छेदलेखनम् (पञ्चवाक्यानि)

(ग) खण्डः—अनुप्रयुक्त-व्याकरणम् 25

(प्रश्नाः—बहुविकल्पात्मकाः, रिक्तस्थानपूर्तिः, अतिलघूत्तरात्मकाः, लघूत्तरात्मकाः)

(iv)

(i) संधि:	04
व्यंजनसंधि:—श्चुत्व, ष्टुत्व, जश्त्व, चर्त्व, अनुस्वारः। विसर्गसंधि:—विसर्गस्य लोपः, उत्त्व, रुत्व, सत्व।	
(ii) समास:	03
अव्ययीभावः, कर्मधारयः, द्विगुः, बहुव्रीहिः, द्वन्द्वः।	
(iii) कारकाणि—सामान्यपरिचयः, उपपदविभक्तयश्च। (विभक्तिज्ञानम्/अशुद्धि-संशोधनम्)	04
(iv) प्रत्ययाः	03
शतृ, शानच्, तव्यत्, अनीयर्, क्तिन्, ल्युट्, तृच्, मतुप्, इन्, ठन्, त्व, तल्, टाप्, डीप्।	
(v) अव्ययपदानि—सामान्य-परिचयम्, वाक्ये अव्ययानां प्रयोगः।	03
(vi) उपसर्गाः	02
अव, अप्, निस्, निर्, दुर्, आङ्, उद्, अधि।	
(vii) शब्दरूपाणि	02
छात्र, हरि, पितृ, गौ, गुरु, नदी, वधू, अस्मद्, युष्मद्, त्रिषु लिङ्गेषु—सर्व, तत्, यत्, किम्	
(viii) धातु रूपाणि:—लट्-लृट्-लोट्-लङ्-विधिलिङ् लकारेषु— भू, गम, इष्, प्रच्छ, लिख्, हन्, भी, दा, नृत्, जन्, कृ, क्रीड्, चिन्त्, त्यज्। आत्मनेपदम्—सेव्, लभ् (केवलं लट्लकारे)।	02
(ix) संख्याज्ञानम्—100 तः अग्रे।	02

(घ) खण्डः—पठितावबोधनम्

32

(i) पाठ्यपुस्तकात् बहुविकल्पात्मक प्रश्नाः (षड् प्रश्नाः)	1 × 6 = 6
(ii) पाठ्यपुस्तकात् अंशत्रयम् (एकः गद्यांशः, एकः पद्यांश, एकः नाट्यांशः)	
प्रति अंशम्—(क) एकपदेन उत्तरम्	$\frac{1}{2} \times 2 = 1$
(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरम्	1 × 2 = 2
(ग) भाषिककार्यम्—	$\frac{1}{2} \times 2 = 1$
कर्तृ-क्रियापदचयनम्, विशेषणविशेष्यचयनम्, सर्वनामपदस्थाने संज्ञापदलेखनम्	4 + 4 + 4 = 12
(iii) पाठ्यपुस्तकात् पद्यांशस्य सूक्तवचनस्य वा हिन्दीभाषायां सप्रसङ्गं भावार्थलेखनम्	2
(iv) अन्वयलेखनम्-रिक्तस्थानपूर्तिमाध्यमेन	2
(v) प्रश्ननिर्माणम् (चत्वारः)	1 × 4 = 4
(vi) पर्याय-विलोमपदमेलनम् (चत्वारः)	$\frac{1}{2} \times 4 = 2$
(vii) पाठ्यपुस्तकात् श्लोकद्वयलेखनम्	2
(viii) एकस्य गद्यपाठस्य हिन्दीभाषायां सारलेखनम्	2

निर्धारितपुस्तकानि :

शेमुषी—द्वितीयो भागः—राष्ट्रीय-शैक्षिक-अनु. परिषदा प्रकाशितम्

नोट— विद्यार्थी उपर्युक्त पाठ्यक्रम को माध्यमिक शिक्षा बोर्ड की Website पर उपलब्ध अधिकृत पाठ्यक्रम से मिलान अवश्य कर लें। माध्यमिक शिक्षा बोर्ड की Website पर उपलब्ध पाठ्यक्रम ही मान्य होगा।

(v)

विषय-सूची

शेमुषी-द्वितीयो भागः

मङ्गलम्	1
प्रथमः पाठः	शुचिपर्यावरणम् 2-14
द्वितीयः पाठः	बुद्धिर्बलवती सदा 15-23
तृतीयः पाठः	शिशुलालनम् 24-36
चतुर्थः पाठः	जननी तुल्यवत्सला 37-46
पंचमः पाठः	सुभाषितानि 47-62
षष्ठः पाठः	सौहार्दं प्रकृतेः शोभा 63-81
सप्तमः पाठः	विचित्रः साक्षी 82-93
अष्टमः पाठः	सूक्तयः 94-104
नवमः पाठः	भूकम्पविभीषिका 105-114
दशमः पाठः	अन्योक्तयः 115-125
पाठ्यपुस्तकात् श्लोकलेखनम्	126-127
अपठित-अवबोधनम्	
80-100 शब्दपरिमिताः सरल गद्यांशाः	128-143
रचनात्मकं कार्यम्—	
1. संकेताधारितम् औपचारिकम् एवं अनौपचारिकम् पत्रलेखनम्	144-183
2. चित्राधारितं वर्णनम्	184-200
3. संकेताधारितम् वार्तालापलेखनम्	201-221
4. अनुवाद-कार्यम्	222-235
(हिन्दी वाक्यों का संस्कृत में अनुवाद)	
5. घटनाक्रमस्य संयोजनम्	236-245
6. संकेताधारितम् अनुच्छेद-लेखनम्	246-252
अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्—	
(i) सन्धिकार्यम्, (ii) समासः, (iii) कारकाणि, (iv) प्रत्ययज्ञानम्, (v) अव्ययपदानि,	
(vi) उपसर्गाः, (vii) शब्दरूपाणि, (viii) धातुरूपाणि, (ix) संख्याज्ञानम्	253-364

माध्यमिक परीक्षा, 2024

तृतीय भाषा—संस्कृतम्

समय : 3.15 (सपादहोरात्रयम्)

पूर्णाङ्कः 80

परीक्षार्थिभ्यः सामान्यनिर्देशाः

1. परीक्षार्थिभिः सर्वप्रथमं स्वप्रश्नपत्रोपरि नामाङ्कः अनिवार्यतः लेख्यः।
2. सर्वे प्रश्नाः अनिवार्याः।
3. प्रत्येकं प्रश्नस्योत्तरम् उत्तरपुस्तिकायामेव देयम्।
4. प्रत्येकं प्रश्नभागस्य उत्तरं क्रमानुसारमेकत्रैव लेखितव्यम्।

खण्डः—अ

1. वस्तुनिष्ठप्रश्नाः—

(i) राजसिंहः नाम राजपुत्रः वसति स्म—
(अ) ज्वलाख्यग्रामे (ब) देउलाख्यग्रामे (स) धवलाख्यग्रामे (द) नवलाख्यग्रामे	1
(ii) प्रजासुखे कस्य सुखम्?
(अ) देवस्य (ब) वानरस्य (स) राज्ञः (द) नरस्य	1
(iii) पिता पुत्राय बाल्ये किं यच्छति?
(अ) गृहधनम् (ब) वस्त्रधनम् (स) विद्याधनम् (द) वस्तुधनम्	1
(iv) कस्य उपशमनस्य स्थिरोपायः नास्ति?
(अ) मानवस्य (ब) रोगस्य (स) आलस्यस्य (द) भूकम्पस्य	1
(v) बाष्पयानमाला किं वितरन्ती संधावति?
(अ) धूमम् (ब) ध्वानम् (स) जलम् (द) वस्त्रम्	1
(vi) सर्वकार्येषु सर्वदा का बलवती भवति?
(अ) रीतिः (ब) संस्कृतिः (स) बुद्धिः (द) नतिः	1
(vii) “पशुपतिश्चलति” इत्यस्य पदस्य सन्धिविच्छेदोऽस्ति—
(अ) पशुपतिश् + चलति (ब) पशुपतिस् + चलति
(स) पशुपतिश् + चलति (द) पशुपतिष् + चलति	1
(viii) ‘पण्डितः + जनः’ इत्यस्य सन्धिपदमस्ति—
(अ) पण्डितश्जनः (ब) पण्डिताजनः (स) पण्डितोजनः (द) पण्डितर्जनः	1
(ix) जशत्वसन्धेः उदाहरणमस्ति—
(अ) षष्ठः (ब) सम्यगुक्तम् (स) उत्पन्नम् (द) सच्चित्	1
(x) सत्वसन्धेः उदाहरणमस्ति—
(अ) नमस्ते (ब) कोऽपि (स) नमोनमः (द) मुनिरिति	1
(xi) “रामलक्ष्मणौ” इत्यस्य पदस्य समासविग्रहः अस्ति—
(अ) राम च लक्ष्मण च (ब) रामस्य लक्ष्मणस्य च
(स) रामश्च लक्ष्मणश्च (द) रामः लक्ष्मणः	1
(xii) कर्मधारयसमासस्य उदाहरणमस्ति—
(अ) पितरौ (ब) नीलकमलम् (स) पंचपात्रम् (द) पीताम्बरः	1
(xiii) “नीलकण्ठः” इत्यत्र कः समासः?
(अ) अव्ययीभावः (ब) बहुव्रीहिः (स) द्वन्द्वः (द) द्विगुः	1
(xiv) “उत्थापयितुम्” इत्यत्र पदे कः उपसर्गः?
(अ) अव (ब) अप (स) उद् (द) अधि	1

- (xv) “दुर्बलम्” इत्यत्र उपसर्ग शब्दं च पृथक् कृत्वा लिखत। 1
 (अ) दुर् + बलम् (ब) दु + बलम् (स) दुस् + बलम् (द) दु + बलम्
2. निर्देशानुसारं रिक्तस्थानानि पूरयत—
- (i) सा गीतं गायति। (कुमार + डीप्) 1
 (ii) संसारे पूज्यते। (गुण + मतुप्) 1
 (iii) लोकहितं मम। (कृ + अनीयर्) 1
 (iv) नाम किम्? (युष्मद् - शब्दस्य षष्ठीविभक्ति - एकवचनम्) 1
 (v) स्वस्ति। (छात्र-शब्दस्य चतुर्थीविभक्ति - एकवचनम्) 1
 (vi) सः कन्दुकेन। (क्रीडधातु - लट्लकारः) 1
 (vii) श्वः अहं कार्यं। (कृधातु - लृट्लकारः) 1
3. अधोलिखितम् अपठितं गद्यांशं पठित्वा एतदाधारित प्रश्नानां उत्तराणि यथानिर्देशम् लिखत—
- (अ) समाजे नियमानां पालनम् अनुशासनं भवति। जीवने अनुशासनस्य विशेषं महत्त्वं भवति। प्रत्येकस्मिन् पदे अनुशासनम् आवश्यकं भवति। अनुशासनं विना किमपि कार्यं सफलं न भवति। छात्रेभ्यः अनुशासनं व्यवस्थायै परमावश्यकमस्ति। अनुशासितः जनः सर्वेभ्यः प्रियः भवति। सामाजिकव्यवस्थायै अनुशासनमत्यन्तम् आवश्यकमस्ति। यस्मिन् समाजे अनुशासनं न भवति तत्र सदैव कलहः भवति। शिक्षकस्य अनुशासने छात्राः निरन्तरम् उन्नतिपथे गच्छन्ति। प्रकृतिरपि ईश्वरस्य अनुशासने तिष्ठति। यः नरः पूर्णतया अनुशासनं पालयति सः स्वजीवने सदा सफलः भवति।
- (क) एकपदेन उत्तरत। $1/2 \times 4 = 2$
- (i) जीवने कस्य विशेषं महत्त्वं भवति?
 (ii) शिक्षकस्य अनुशासने के उन्नतिपथे गच्छन्ति?
 (iii) कीदृशः जनः सर्वेभ्यः प्रियः भवति?
 (iv) प्रकृतिरपि कस्य अनुशासने तिष्ठति?
- (ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत।
- (i) अनुशासनं किं भवति? 1
 (ii) किमर्थम् अनुशासनमत्यन्तम् आवश्यकमस्ति? 1
 (iii) कः सदा सफलः भवति? 1
- (ग) अस्य गद्यांशस्य समुचितं शीर्षकं लिखत। 1
- (घ) भाषिककार्यम्— $1/2 \times 4 = 2$
- (i) “अनुशासनस्य विशेषं महत्त्वं भवति” इत्यत्र कर्तृपदं लिखत।
 (ii) “अनुशासनम् आवश्यकं भवति” इत्यत्र विशेष्यपदं किम्?
 (iii) “अप्रियः” इत्यस्य विलोमपदं गद्यांशात् चित्वा लिखत।
 (iv) तत्र सदैव कलहः भवति। अत्र क्रियापदं लिखत।
- (ब) अधोलिखितौ संख्यावाचिशब्दौ संस्कृतेन लिखत। $1 + 1 = 2$
- (i) 118
 (ii) 222

खण्ड:-ब

4. विद्यालयं निकषा देवालयः अस्ति। रेखांकितपदे विभक्तिं तत्कारणं च लिखत। 2
 5. रामं नमः। वाक्यं संशोधयत। 2
 6. सुराधिपः ताम् अपृच्छत्। रेखांकितपदे प्रश्ननिर्माणं कुरुत। 2
 7. सर्वे प्रकृतिमातरं प्रणमन्ति। रेखांकितपदे प्रश्ननिर्माणं कुरुत। 2
 8. अधोलिखितश्लोकस्य हिन्दीभाषायां सप्रसंगं भावार्थं लिखत। 2
 संपतौ च विपतौ च महतामेकरूपता।
 उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥

संस्कृत कक्षा 10

3

9. अधोलिखितश्लोकस्य अन्वयं मञ्जूषातः पदानि चित्वा पूरयत। 2
प्रजासुखे सुखं राज्ञः, प्रजानां च हिते हितम्।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥
अन्वयः—राज्ञः (i) सुखं (ii) हिते हितं च, आत्मप्रियं (iii) न
हितं तु प्रजानां (iv) हितम्।

प्रजानां, राज्ञः, प्रजानां, प्रियं

10. स्वपाठ्यपुस्तकात् श्लोकद्वयं लिखत यद् अस्मिन् प्रश्नपत्रे न स्यात्। 2
11. “जननी तुल्य वत्सला” इति पाठसारं हिन्दीभाषायां लिखत। 2
12. पर्यायपदं मेलयत। $1/2 \times 4 = 2$
(क) (ख)
(i) कानने शृगालः
(ii) जम्बुकः समयः
(iii) वेला चन्द्रः
(iv) हिमकरः वने
13. मञ्जूषायाः प्रदत्तैः समुचितैः अव्ययपदैः वाक्यानि पूरयत। 1+1+1=3

बहिः, जवेन, शनैः, एकत्र

- (i) अश्वः धावति।
(ii) पिपीलिका चलति।
(iii) ग्रामात् विद्यालयः अस्ति।

खण्डः -स

14. अधोलिखितं गद्यांशं पठित्वा एतदाधारितप्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत—
यद्यपि दैवः प्रकोपो भूकम्पो नाम, तस्योपशमनस्य न कोऽपि स्थिरोपायो दृश्यते। प्रकृतिसमक्षमद्यापि विज्ञानगर्वितो मानवः वामनकल्प एव, तथापि भूकम्परहस्यज्ञाः कथयन्ति यत् बहुभूमिकभवननिर्माणं न करणीयम्। तटबन्धं निर्माय बृहन्मात्रं नदीजलमपि नैकस्मिन् स्थले पुञ्जीकरणीयम् अन्यथा असन्तुलन वशाद्भूकम्पः सम्भवति। वस्तुतः शान्तानि एव पञ्चतत्त्वानि क्षितिजलपावकसमीरगगनानि भूतलस्य योगक्षेमाभ्यां कल्पन्ते। अशान्तानि खलु तान्येव महाविनाशम् उपस्थापयन्ति।
(क) एकपदेन उत्तरं लिखत। $1/2 \times 2 = 1$
(i) किं नाम भूकम्पः?
(ii) कीदृशः मानवः वामनकल्पः?
(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत। $1 \times 2 = 2$
(i) पञ्चतत्त्वानि कानि।
(ii) भूकम्पविशेषज्ञाः किं कथयन्ति?
(ग) यथानिर्देशम् उत्तरं लिखत। $1/2 \times 2 = 1$
(i) “अशान्तानि महाविनाशम् उपस्थापयन्ति” इत्यत्र कर्तुपदं लिखत।
(ii) “भूकम्पः सम्भवति” इत्यत्र क्रियापदं लिखत।

अथवा

वनस्य दृश्यं समीपे एवैका नदी वहति। एकः सिंहः सुखेन विश्राम्यति, तदैव एकः वानरः आगत्य तस्य पुच्छं धुनाति। क्रुद्धः सिंहः तं प्रहर्तुमिच्छति परं वानरस्तु कूर्दित्वा वृक्षमारूढः। तदैव अन्यस्मात् वृक्षात् अपरः वानरः सिंहस्य कर्णमाकृष्य पुनः वृक्षोपरि आरोहति। एवमेव वानराः वारं-वारं सिंहं तुदन्ति। विविधाः पक्षिणः अपि सिंहस्य एतादृशीं दशां दृष्ट्वा हर्षमिश्रितं कलरवं कुर्वन्ति।

- (क) एकपदेन उत्तरं लिखत। $1/2 \times 2 = 1$
(i) कः सुखेन विश्राम्यति?

- (ii) वनस्य दृश्यं समीपे का वहति?
- (ख) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत। 1×2=2
- (i) के सिंहं तुदन्ति?
- (ii) कः पुच्छं धुनाति?
- (ग) यथानिर्देशम् उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
- (i) “हर्षमिश्रितं कलरवम्” इत्यत्र विशेषणपदं लिखत।
- (ii) “वानरः वृक्षोपरि आरोहति” इत्यत्र क्रियापदं लिखत।
15. अधोलिखितं पद्यांशं पठित्वा एतदाधारितप्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत—
वायुमण्डलं भृशं दूषितं न हि निर्मलं जलम्।
कुत्सितवस्तुमिश्रितं भक्ष्यं समलं धरातलम्।
करणीयं बहिरन्तर्जगति तु बहुशुद्धीकरणम्।
- (क) एकपदेन उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
- (i) किं भृशं दूषितम्?
- (ii) समलं किम्?
- (ख) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत। 1×2=2
- (i) भक्ष्यं कीदृशं जातम्?
- (ii) बहुशुद्धीकरणं कुत्र करणीयम्?
- (ग) यथानिर्देशम् उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
- (i) “निर्मलं जलम्” इत्यत्र विशेष्यपदं लिखत।
- (ii) “बहुशुद्धीकरणं करणीयम्” इत्यत्र क्रियापदं लिखत।
- अथवा**
- उदीरितोऽर्थः पशुनापि गृह्यते,
हयाः श्च नागाश्च वहन्ति बोधिताः।
अनुक्तमप्यूहति पण्डितो जनः,
परेङ्गितज्ञानफला हि बुद्ध्यः।
- (क) एकपदेन उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
- (i) उदीरितोऽर्थः केन गृह्यते?
- (ii) अनुक्तम् अपि ऊहति कः?
- (ख) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत। 1×2=2
- (i) के के बोधिताः वहन्ति?
- (ii) बुद्ध्यः कीदृशाः भवन्ति?
- (ग) यथानिर्देशम् उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
- (i) “पण्डितः जनः” इत्यत्र विशेषणं किम्?
- (ii) “बोधिताः वहन्ति” इत्यत्र क्रियापदं लिखत।
16. अधोलिखितं नाट्यांशं पठित्वा एतदाधारितप्रश्नानाम् उत्तराणि यथानिर्देशं लिखत।
विदूषकः – इत इत आर्यो !
कुशलवौ – (रामम् उपसृत्य प्रणम्य च) अपि कुशलं महाराजस्य?
रामः – युष्मद्दर्शनात् कुशलमिव । तावतोः किं वयमत्र कुशलप्रश्नस्य भाजनम् एव, न पनरतिथिजन-समुचितस्य कण्ठाश्लेषस्य । अहो हृदयग्राही स्पर्शः ।
उभौ – राजासनं खल्वेतत्, न युक्तमध्यासितुम् ।
रामः – सब्यवधानं न चारित्रलोपाय ।
- (क) एकपदेन उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
- (i) कुशलवौ कस्य कुशलं पृच्छतः?
- (ii) “इत इत आर्यो” इति कः कथयति?

- (ख) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत। 1×2=2
 (i) वयमत्र कस्य भाजनम्?
 (ii) राजासनम् एतत् किमर्थं न युक्तम्?
- (ग) यथानिर्देशम् उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
 (i) “हृदयग्राही स्पर्शः” इत्यत्र विशेष्यपदं लिखत।
 (ii) “अध्यास्यतां सिंहासनम्” इत्यत्र क्रियापदं किम्?

अथवा

काकः— रे परभृत्! अहं यदि तव संततिं न पालयामि तर्हि कुत्र स्युः पिकाः? अतः अहम् एव करुणापरः पक्षिसम्राट् काकः।

गजः— समीपतः एवागच्छन् अरे! अरे! सर्वं सम्भाषणं शृण्वन्नेवाहम् अत्रागच्छम्। अहं विशालकायः, बलशाली, पराक्रमी च। सिंहः वा स्यात् अथवा अन्यः कोऽपि, वन्यपशून् तु तुदन्तं जन्तुमहं स्वशुण्डेन पोथयित्वा मारयिष्यामि। किमन्यः कोऽप्यस्ति एतादृशः पराक्रमी। अतः अहमेव योग्यः वनराजपदाय।

वानरः— अरे! अरे! एवं वा (शीघ्रमेव गजस्यापि पुच्छं विधूय वृक्षोपरि आरोहति)

- (क) एकपदेन उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
 (i) परभृतः के?
 (ii) कः विशालकायः?
- (ख) पूर्णवाक्येन उत्तरं लिखत। 1×2=2
 (i) गजः जन्तुं कथं मारयिष्यति?
 (ii) वानरः कस्य पुच्छं विधूय वृक्षोपरि आरोहति?
- (ग) यथानिर्देशम् उत्तरं लिखत। 1/2×2=1
 (i) “करुणापरः काकः” इत्यत्र विशेष्यपदं लिखत।
 (ii) “अहं सन्ततिं पालयामि” इत्यत्र क्रियापदं लिखत।

17. अधोलिखितानि वाक्यानि क्रमरहितानि सन्ति। यथाक्रमं संयोजनं कृत्वा लिखत। 3

- (i) मूषकः परिश्रमेण जालम् अकृन्तत्।
 (ii) एकदा सः जाले बद्धः।
 (iii) सिंहः जालात्-मुक्तः भूत्वा मूषकं प्रशंसन् गतवान्
 (iv) एकस्मिन् वने एकः सिंहः वसति स्म।
 (v) सः सम्पूर्णं प्रयासम् अकरोत् परं बन्धनात् न मुक्तः।
 (vi) तदा तस्य स्वरं श्रुत्वा एकः मूषकः तत्र आगच्छत्।

अथवा

मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया “संस्कृतभाषायाः महत्त्वम्” इति विषये षट्-संस्कृतवाक्येषु एकम् अनुच्छेदं लिखत।

संस्कृतभाषा, संस्कृतिः, सङ्गणकस्य, भाषाजननी, वेदाः, वैज्ञानिकी

खण्डः-द

18. भवान् राजकीय-आदर्श-उच्च माध्यमिक-विद्यालयस्य छात्रः देवः अस्ति। भवतः गृहे भगिनी-विवाहः अस्ति। अतः स्वकीयं प्रधानाचार्यं प्रति अवकाशार्थं प्रार्थनापत्रं लिखतु। 4

अथवा

भवती शारिका अस्ति। स्वकीयां सखीं प्रति उद्यानभ्रमणविषये अधोलिखितं पत्रं मञ्जूषापदसहायतया पूरयित्वा लिखत।

भोजनम्, जनाः, नमोनमः, नौकाविहारम्, पशुपक्षिणः, कुशलम्, आनन्ददायकम्, कपोतः

प्रिय सखि गीते!

सादरं (i)

अत्र (ii) तत्रास्तु। ह्यः अहम् उद्यानभ्रमणार्थं गतवती। उद्याने (iii)

आसन्। तत्र (iv) इतस्ततः भ्रमन्ति स्म। श्वेतः (v) तत्रासीत्। तत्र उद्याने

जनाः एकत्र उपविश्य (vi) खादन्ति स्म । अहं नद्यां (vii) कृतवती । उद्यानभ्रमणम् (viii) आसीत् ।

भवदीया सखी
शारिका

प्रश्न 19. अधः प्रदत्त चित्रं दृष्ट्वा मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया संस्कृतेन अष्टवाक्यानि जन्तुशालायाः विषये लिखत ।

मयूराः, मात्रा सह, सिंहः, बालकः, पश्यन्ति, जन्तुशाला, शुकः, मृगः ।

4

अथवा

मञ्जूषातः उपयुक्तपदानि गृहीत्वा गुरुशिष्ययोः मध्ये क्रीडायाः विषये संवादं पूर्यत ।

सह, करोषि, बहुलाभम्, आवश्यकता, क्रीडाङ्गणे, क्रीडायाम्, अधुना, अध्ययनम्

अध्यापकः - प्रवीण! त्वम् अत्र किं (i)

प्रवीणः - हे गुरो! अहं (ii) किमपि न करोमि ।

अध्यापकः - तर्हि गच्छ । तव मित्राणि तत्र (iii) क्रीडन्ति, तैः (iv) क्रीड ।

प्रवीणः - मम (v) रुचिः नास्ति । अतः अहं न क्रीडामि ।

अध्यापकः - स्वस्थशरीरस्य स्वस्थमनसः च कृते क्रीडायाः अस्माकं जीवने महती (vi) भवति ।

प्रवीणः - यदि अहं क्रीडायां ध्यानं दास्यामि तर्हि मम (vii) बाधितं भविष्यति ।

अध्यापकः - क्रीडायै स्वल्पसमयम् एव प्रयच्छ । अल्पसमयः अपि शरीराय (viii) प्रदास्यति ।

प्रश्न 20. अधोलिखितेषु वाक्येषु केषाञ्चित् चतुर्णां वाक्यानां संस्कृतभाषया अनुवादं कुरुत ।

4

(i) हम सब छात्र हैं ।

(ii) नदी के पास मेरा घर है ।

(iii) गोविन्द कल आयेगा ।

(iv) वह जोर से हँसता है ।

(v) वह घोड़े से गिरा ।

(vi) तुम मेरे साथ पढ़ो ।

संस्कृत-कक्षा-10

शेमुषी-द्वितीयो भागः

मङ्गलम्

(1)

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।

पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतम् ।

शृणुयाम शरदः शतं प्रब्रवाम शरदः शतम् ।

अदीनाः स्याम शरदः शतम् । भूयश्च शरदः शतात् ॥ (यजुर्वेद 36.24)

अन्वयः—ॐ देवहितं तत् शुक्रं चक्षुः पुरस्तात् उच्चरत् । (वयं) शतं शरदः पश्येम । (वयं) शतं शरदः जीवेम । (वयं) शतं शरदः शृणुयाम । (वयं) शतं शरदः प्रब्रवाम । (वयं) शतं शरदः अदीनाः स्याम । च शतात् शरदः भूयः ।

कठिन शब्दार्थ—देवहितम् = देवताओं द्वारा धारण किया हुआ । **चक्षुः** = नेत्र, आँख । **पुरस्तात्** = आगे, सर्वप्रथम, पहले स्थान पर, पूर्व में । **शरदः** = वर्ष । **अदीनाः** = जो दीन नहीं हों, स्वावलम्बी । **भूयः** = फिर से ।

हिन्दी अनुवाद/भावार्थ—हे परमपिता परमात्मा! देवों द्वारा निरूपित यह शुक्ल वर्ण का नेत्र रूप (सूर्य) पूर्व दिशा में ऊपर उठ चुका है। हम सब सौ वर्षों तक देखते रहें, सौ वर्षों तक जीते रहें। सौ वर्षों तक सुनते रहें। सौ वर्षों तक शुद्ध रूप से बोलते रहें। सौ वर्षों तक स्वावलम्बी (अदीन) बने रहें और यह सब सौ वर्षों से भी अधिक चलता रहे ।

(2)

आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वतो—

ऽदब्धासो अपरीतास उद्भिदः ।

देवा नो यथा सदमिद् वृधेऽसन्—

अप्रायुवो रक्षितारो दिवेदिवे ॥ (ऋग्वेद 1.89.1)

अन्वयः—नः विश्वतः आ भद्राः क्रतवः यन्तु, अदब्धासः, अपरीतास, उद्भिदः (स्युः) । असन् अप्रायुवः सदमिद् रक्षितारः देवाः दिवेदिवे यथा नः वृधे ।

कठिन शब्दार्थ—नः = हमारे लिए । **भद्राः** = कल्याणकारी । **क्रतवः** = सङ्कल्प, विचार । **यन्तुः** = आएँ । **विश्वतः** = चारों ओर से । **उद्भिदः** = प्रकट करने वाले ।

हिन्दी अनुवाद/भावार्थ—हमारे पास चारों ओर से ऐसे कल्याणकारी विचार आते रहें जो किसी से न दबें, उन्हें कहीं से बाधित न किया जा सके (अपरीतासः) एवं अज्ञात विषयों को प्रकट करने वाले (उद्भिदः) हों। प्रगति को न रोकने वाले (अप्रायुवः) तथा सदैव रक्षा में तत्पर देवगण प्रतिदिन (सदैव) हमारी समृद्धि और कल्याण के लिए तत्पर रहें ।

□□□

प्रथमः पाठः

**शुचिपर्यावरणम्
(पवित्र/शुद्ध पर्यावरण)**

-कवि हरिदत्त शर्मा

पाठ परिचय—प्रस्तुत पाठ आधुनिक संस्कृत कवि हरिदत्त शर्मा के रचना संग्रह 'लसल्लतिका' से संकलित है। इसमें कवि ने महानगरों की यान्त्रिक-बहुलता से बढ़ते प्रदूषण पर चिन्ता व्यक्त करते हुए कहा है कि यह लौहचक्र तन-मन का शोषक है, जिससे वायुमण्डल और भूमण्डल दोनों मलिन हो रहे हैं। कवि महानगरीय जीवन से दूर, नदी-निर्झर, वृक्षसमूह, लताकुञ्ज एवं पक्षियों से गुञ्जित वन-प्रदेशों की ओर चलने की अभिलाषा व्यक्त करता है।

अन्वय, कठिन शब्दार्थ, सप्रसंग हिन्दी अनुवाद/भावार्थ एवं पठितावबोधनम्—

(1)

दुर्वहमत्र जीवितं जातं प्रकृतिरेव शरणम् ।

शुचि-पर्यावरणम् ॥

महानगरमध्ये चलदनिशं कालायसचक्रम् ।

मनः शोषयत् तनुः पेषयद् भ्रमति सदा वक्रम् ॥

दुर्दान्तैर्दशनैरमुना स्यान्नैव जनग्रसनम् । शुचि... ॥

अन्वयः—अत्र जीवितं दुर्वहं जातम्, प्रकृतिः एव शरणम् । पर्यावरणं शुचि (स्यात्) । महानगरमध्ये कालायसचक्रम् अनिशं चलत्, मनः शोषयत्, तनुः पेषयद् सदा वक्रं भ्रमति । अमुना दुर्दान्तैः दशनैः जनग्रसनं नैव स्यात् । पर्यावरणं शुचि (स्यात्) ।

कठिन शब्दार्थ—जीवितम् = जीवन (जीवनम्) । **दुर्वहम्** = कठिन, दूभर (दुष्करम्) । **जातम्** = हो गया है (यातम्) । **शुचि** = पवित्र, शुद्ध (पवित्रम्, शुद्धम्) । **कालायसचक्रम्** = लोहे का चक्र (लौहचक्रम्) । **अनिशम्** = दिन-रात (अहर्निशम्) । **शोषयत्** = सुखाते हुए (शुष्कीकुर्वत्) । **तनुः** = शरीर (शरीरम्) । **पेषयद्** = पीसते हुए (पिष्टीकुर्वन्) । **वक्रम्** = टेढ़ा (कुटिलम्) । **अमुना** = इससे (अनेन) । **दुर्दान्तैः** = भयानक से (भयङ्करैः) । **दशनैः** = दाँतों से (दन्तैः) । **जनग्रसनम्** = मानव विनाश (जनभक्षणम्) ।

प्रसंग—प्रस्तुत पद्यांश हमारी पाठ्य-पुस्तक 'शोमुषी-द्वितीयो भागः' के 'शुचिपर्यावरणम्' नामक पाठ से लिया गया है। मूलतः यह पाठ कवि हरिदत्त शर्मा द्वारा रचित काव्य 'लसल्लतिका' से संकलित है। इस अंश में महानगरों में बढ़ते प्रदूषण पर चिन्ता व्यक्त करते हुए कवि कहता है कि—

हिन्दी अनुवाद/भावार्थ—इस संसार में जीवन अत्यधिक कठिन (दूभर) हो गया है, अतः प्रकृति की ही शरण में जाना चाहिए। पर्यावरण शुद्ध बना रहे। महानगरों के मध्य में प्रदूषणरूपी लौहचक्र दिन-रात चलता हुआ, मन को सुखाता हुआ और शरीर को पीसता हुआ सदा टेढ़ा चलता है। इसके भयानक दाँतों से मानव-विनाश नहीं होना चाहिए। अतः पर्यावरण शुद्ध होना चाहिए।

पठितावबोधनकार्यम्—

निर्देशः—उपर्युक्तपद्यांशं पठित्वा एतदाधारितप्रश्नानामुत्तराणि यथानिर्देशं लिखत—

प्रश्नाः—(क) एकपदेन उत्तरत—

(i) अत्र किम् दुर्वहं जातम्? (ii) कस्य शरणं गन्तव्यम् ?

(ख) पूर्णवाक्येन उत्तरत—

(i) महानगरमध्ये अनिशं किं चलति? (ii) कैः जनग्रसनं नैव स्यात्?

(ग) भाषिककार्यम्—

(i) 'कालायसचक्रम्' इति कर्तृपदस्य क्रियापदं किम्?

(ii) 'शुचि-पर्यावरणम्'—इत्यत्र किं विशेष्यपदम्?

पाठ्यपुस्तकात् श्लोकलेखनम्

ध्यातव्य—कक्षा-दशम् के नवीन पाठ्यक्रमानुसार निर्धारित पाठ्यपुस्तक 'शेमुषी' (द्वितीयो भागः) में से ऐसे दो श्लोक प्रश्न-पत्र में लिखने हेतु पूछे जायेंगे जो उस प्रश्न-पत्र में नहीं आये हों। सामान्यतः किसी एक पाठ से एक श्लोक ही प्रश्न-पत्र में आता है, अतः श्लोक वाले पाठ में से 3-4 श्लोक कण्ठस्थ कर लेने चाहिए। छात्रों के अभ्यासार्थ कण्ठस्थ करने में सरल कुछ श्लोक यहाँ दिये जा रहे हैं—

(1)

यो न रक्षति वित्रस्तान् पीड्यमानान्परैः सदा ।
जन्तून् पार्थिवरूपेण स कृतान्तो न संशयः ॥

(2)

काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिकाकाकयोः
वसन्तसमये प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ॥

(3)

यदि न स्यान्तरपतिः सम्यङ्नेता ततः प्रजा ।
अकर्णधारा जलधौ विप्लवेतेह नौरिव ॥

(4)

स्वभावरौद्रमत्युग्रं क्रूरमप्रियवादिनम् ।
उलूकं नृपतिं कृत्वा का नु सिद्धिर्भविष्यति ॥

(5)

ददाति प्रतिगृह्णाति, गुह्यमाख्याति पृच्छति ।
भुङ्क्ते योजयते चैव षड्विधं प्रीतिलक्षणम् ॥

(6)

प्रजासुखे सुखं राज्ञः, प्रजानां च हिते हितम् ।
नात्मप्रियं हितं राज्ञः, प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥

(7)

अगाधजलसञ्चारी न गर्व्यं याति रोहितः ।
अङ्गुष्ठोदकमात्रेण शफरी फुर्फुरायते ॥

(8)

प्राणिनां जायते हानिः परस्परविवादतः ।
अन्योन्यसहयोगेन लाभस्तेषां प्रजायते ॥

(9)

एकेन राजहंसेन या शोभा सरसो भवेत् ।
न सा बकसहस्रेण परितस्तीरवासिना ॥

(10)

एक एव खगो मानी वने वसति चातकः ।
पिपासितो वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥

(11)

य इच्छत्यात्मनः श्रेयः प्रभूतानि सुखानि च ॥
न कुर्यादहितं कर्म स परीयः कदापि च ॥

(12)

आचारः प्रथमो धर्मः इत्येतद् विदुषां वचः ।
तस्माद् रक्षेत् सदाचारं प्राणेभ्योऽपि विशेषतः ॥

(13)

आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महान् रिपुः ।
नास्तयुद्धमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥

(14)

पिता यच्छति पुत्राय बाल्ये विद्याधनं महत् ।
पिताऽस्यकिं तपस्तेपे इत्युक्तिस्तत्कृतज्ञता ॥

(15)

अवक्रता यथा चित्ते तथा वाचि भवेद् यदि ।
तदेवाहुः महात्मानः समत्वमिति तथ्यतः ॥

(16)

त्यक्त्वा धर्मप्रदां वाचं परुषां योऽभ्युदीरयेत् ।
परित्यज्य फलं पक्वं भुङ्क्तेऽपक्वं विमूढधीः ॥

(17)

विद्वांस एव लोकेऽस्मिन् चक्षुष्मन्तः प्रकीर्तिताः ।
अन्येषां वदने ये तु ते चक्षुर्नामनी मते ॥

(18)

यत् प्रोक्तं वेन केनापि तस्य तत्त्वार्थनिर्णयः ।
कर्तुं शक्यो भवेद्येन स विवेक इतीरितः ॥

(19)

वाक्पटुर्धैर्यवान् मन्त्री सभायामप्यकातरः ।
स केनापि प्रकारेण परैर्न परिभूयते ॥

(20)

सेवितव्यो महावृक्षः फलच्छायासमन्वितः ।
यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ॥

(21)

अमन्त्रमक्षरं नास्ति, नास्ति मूलमनौषधम् ।
अयोग्यः पुरुषः नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥

(22)

संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ।
उदये सविता रक्तो रक्तश्चास्तमये तथा ॥

(23)

विचित्रे खलु संसारे नास्ति किञ्चिन्निरर्थकम् ।
अश्वश्चेद् धावने वीरः भारस्य वहने खरः ॥

3. संकेताधारितम् वार्तालापलेखनम्

संकेताधारित वार्तालाप-लेखन में किसी भी एक छोटे से विषय या बिन्दु को लेकर आपस में वार्तालाप किया जाता है। इसका उद्देश्य सम्भाषण कला के माध्यम से छात्रों में संस्कृत-भाषा की दक्षता एवं दैनिक व्यवहार में संस्कृत का प्रयोग करने की निपुणता को उत्पन्न करना है।

इसके लिए दी गई मञ्जूषा के शब्दों को ध्यानपूर्वक पढ़कर उनमें से उचित शब्द का चयन करके एवं उनसे रिक्त-स्थानों की पूर्ति करके सम्पूर्ण वार्तालाप पुनः उत्तरपुस्तिका में लिखना चाहिए। साथ ही मञ्जूषा से शब्दों के चयन के समय कर्ता-क्रिया, संज्ञा-सर्वनाम तथा विशेषण-विशेष्यों के समुचित समन्वय का ध्यान अवश्य रखना चाहिए।

वार्तालाप मुख्यतः दो प्रकार के होते हैं-प्रश्नात्मक वार्तालाप और आदेशात्मक वार्तालाप। वार्तालाप में उत्तर सदैव ही प्रश्नानुसार होने चाहिए। जिस शैली और वाच्य में प्रश्न पूछा गया हो, उसी शैली और वाच्य में उत्तर दिया जाना चाहिए। यहाँ कुछ महत्त्वपूर्ण संकेताधारित वार्तालाप अभ्यासार्थ दिए जा रहे हैं, इनका ध्यानपूर्वक अध्ययन करके वार्तालाप लिखने का अभ्यास करना चाहिए।

संकेताधारित वार्तालापलेखन

प्रश्न 1. मञ्जूषातः उपयुक्तपदानि चित्वा मित्रद्वयस्य वार्तालापं पूरयत-

नमोनमः, जन्मदिनम्, मिलावः, कुशली, आगमिष्यामि, भवतः, स्वास्थ्यम्, कथम्।

(माध्य. शिक्षा बोर्ड, 2023)

गोविन्दः	-	भो मित्र गोपाल! सुप्रभातम्
गोपालः	-	(i)
गोविन्दः	-	भवान् (ii) अस्ति।
गोपालः	-	अहं (iii) अस्मि।
गोविन्दः	-	श्वः मम (iv) भविष्यति। कृपया आगच्छतु।
गोपालः	-	अस्तु अहं श्वः (v)
गोविन्दः	-	(vi) भगिनीम् अपि आनयतु।
गोपालः	-	तस्याः (vii) सम्यक् नास्ति।
गोविन्दः	-	भवान् आगच्छतु।
गोपालः	-	अस्तु, आवां पुनः (viii)
उत्तरम्-		
गोविन्दः	-	भो मित्र गोपाल! सुप्रभातम्।
गोपालः	-	नमोनमः।
गोविन्दः	-	भवान् कथम् अस्ति?
गोपालः	-	अहं कुशली अस्मि।
गोविन्दः	-	श्वः मम जन्मदिनं भविष्यति। कृपया आगच्छतु।
गोपालः	-	अस्तु अहं श्वः आगमिष्यामि।
गोविन्दः	-	भवतः भगिनीम् अपि आनयतु।
गोपालः	-	तस्याः स्वास्थ्यम् सम्यक् नास्ति।
गोविन्दः	-	भवान् आगच्छतु।
गोपालः	-	अस्तु, आवां पुनः मिलावः।

प्रश्न 2. मञ्जूषायां प्रदत्तशब्दानां सहायतया मातापुत्रयोः मध्ये वार्तालापं पूरयतु—

वस्तूनि, आपणं, सायंकाले, विद्यालयस्य, मातुलः, भोजनं, त्वं

(माध्य. शिक्षा बोर्ड, मॉडल पेपर, 2022-23)

- माता - राघव! किं करोषि?
 राघवः - अहं मम गृहकार्यं करोमि।
 माता - पुत्र! गृहकार्यानन्तरम् गत्वा ततः दुग्धं शाकफलानि च आनय।
 राघवः - अहं पुस्तकं क्रेतुम् आपणं गमिष्यामि तदा दुग्धं शाकफलानि च आनेष्यामि।
 माता - सायंकाले न, त्वं तु पूर्वमेव गत्वा आनय।
 राघवः - शीघ्रं किमर्थम्?
 माता - अद्य तव आगमिष्यति, अतः समयात् पूर्वमेव पक्ष्यामि।
 राघवः - मातुलः आगमिष्यति चेत् अहम् इदानीम् एव गत्वा क्रीत्वा आगच्छामि।

उत्तरम्—

- माता - राघव! त्वं किं करोषि?
 राघवः - अहं मम विद्यालयस्य गृहकार्यं करोमि।
 माता - पुत्र! गृहकार्यानन्तरम् आपणं गत्वा ततः दुग्धं शाकफलानि च आनय।
 राघवः - अहं सायंकाले पुस्तकं क्रेतुम् आपणं गमिष्यामि तदा दुग्धं शाकफलानि च आनेष्यामि।
 माता - सायंकाले न, त्वं तु पूर्वमेव गत्वा आनय।
 राघवः - शीघ्रं किमर्थम्?
 माता - अद्य तव मातुलः आगमिष्यति, अतः भोजनं समयात् पूर्वमेव पक्ष्यामि।
 राघवः - मातुलः आगमिष्यति चेत् अहम् इदानीम् एव गत्वा वस्तूनि क्रीत्वा आगच्छामि।

प्रश्न 3. मञ्जूषायाः उपयुक्तपदानि चित्वा मातृपुत्रयोः मध्ये वार्तालापं पूरयत—

(माध्य. शिक्षा बोर्ड, 2022)

पूर्वमेव, वस्तूनि, आपणं, त्वं, सायंकाले, किमर्थम्, मातुलः, विद्यालयस्य

- माता - व्योमकेश! किं करोषि?
 व्योमकेशः - अहं मम गृहकार्यं करोमि।
 माता - पुत्र! गृहकार्यानन्तरम् गत्वा ततः दुग्धं शाकफलानि च आनय।
 व्योमकेशः - अहं पुस्तकं क्रेतुम् आपणं गमिष्यामि तदा दुग्धं शाकफलानि च आनेष्यामि।
 माता - सायंकाले न, त्वं तु गत्वा आनय।
 व्योमकेशः - शीघ्रं ?
 माता - अद्य तव आगमिष्यति, अतः, भोजनं समयात् पूर्वमेव पक्ष्यामि।
 व्योमकेशः - मातुलः आगमिष्यति चेत् अहम् इदानीम् एव गत्वा क्रीत्वा आगच्छामि।

उत्तरम्—

- माता - व्योमकेश! त्वं किं करोषि?
 व्योमकेशः - अहं मम विद्यालयस्य गृहकार्यं करोमि।
 माता - पुत्र! गृहकार्यानन्तरम् आपणं गत्वा ततः दुग्धं शाकफलानि च आनय।
 व्योमकेशः - अहं सायंकाले पुस्तकं क्रेतुम् आपणं गमिष्यामि, तदा दुग्धं शाकफलानि च आनेष्यामि।
 माता - सायंकाले न, त्वं तु पूर्वमेव गत्वा आनय।
 व्योमकेशः - शीघ्रं किमर्थम्?
 माता - अद्य तव मातुलः आगमिष्यति, अतः भोजनं समयात् पूर्वमेव पक्ष्यामि।
 व्योमकेशः - मातुलः आगमिष्यति चेत् अहम् इदानीम् एव गत्वा वस्तूनि क्रीत्वा आगच्छामि।

अनुप्रयुक्त-व्याकरणम्

(i) सन्धिकार्यम्

[**ध्यातव्यः**—नवीन पाठ्यक्रमानुसार निर्धारित सन्धियों में से पदों की सन्धि/सन्धि-विच्छेद करना अपेक्षित है। यहाँ विषय-वस्तु को सरलता से हृदयंगम कराने के उद्देश्य से हिन्दी-भाषा में सन्धियों का ज्ञान कराकर अभ्यासार्थ प्रश्नोत्तर संस्कृत-भाषा में ही दिये जा रहे हैं।]

सन्धि शब्द की व्युत्पत्ति—सम् उपसर्ग पूर्वक डुधाञ् (धा) धातु से “उपसर्गे धोः किः” सूत्र से कि प्रत्यय करने पर ‘सन्धि’ शब्द निष्पन्न होता है।

सन्धि की परिभाषा—वर्ण सन्धान को सन्धि कहते हैं। अर्थात् दो वर्णों के परस्पर के मेल अथवा सन्धान को सन्धि कहा जाता है।

पाणिनीय परिभाषा—“परः सन्निकर्षः संहिता” अर्थात् वर्णों की अत्यधिक निकटता को संहिता कहा जाता है। जैसे—‘सुधी + उपास्य’ यहाँ ‘ई’ तथा ‘उ’ वर्णों में अत्यन्त निकटता है। इसी प्रकार की वर्णों की निकटता को संस्कृत-व्याकरण में संहिता कहा जाता है। संहिता के विषय में ही सन्धि-कार्य होने पर ‘सुध्युपास्य’ शब्द की सिद्धि होती है।

सन्धि के भेद—संस्कृत व्याकरण में सन्धि के तीन भेद होते हैं। वे इस प्रकार हैं—

- (1) अच् सन्धि (स्वर सन्धि)।
- (2) हल् सन्धि (व्यंजन सन्धि)।
- (3) विसर्ग सन्धि।

1. **स्वर सन्धि**—जिसमें परस्पर मिलने वाले दोनों वर्ण स्वर (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ए, ऐ, ओ, औ) हों, जैसे—विद्या + आलयः = विद्यालयः, रमा + ईशः = रमेशः, पो + अनम् = पवनम्।

2. **व्यंजन सन्धि**—जिसमें प्रथम शब्द का अन्तिम वर्ण और द्वितीय शब्द का प्रथम वर्ण दोनों व्यंजन होते हैं या एक स्वर और एक व्यंजन होता है, जैसे—जगत् + ईशः = जगदीशः, सत् + चरित्र = सच्चरित्र, महत् + दानम् = महद्दानम्।

3. **विसर्ग सन्धि**—जिसमें प्रथम शब्द के अन्त में विसर्ग रहे और वह बाद के शब्द के प्रथम अक्षर से मिल जाये, जैसे—हरिः + अवदत् = हरिवदत्, मनः + रथः = मनोरथः।

[**विशेष-कक्षा-X के नवीन पाठ्यक्रमानुसार केवल व्यञ्जन एवं विसर्ग सन्धियों का ही ज्ञान अपेक्षित है। अतः यहाँ नवीनतम पाठ्यक्रमानुसार सन्धियों का ज्ञान कराया जा रहा है।]**

व्यञ्जनसन्धिः

परिचय—व्यञ्जन के पश्चात् स्वर या व्यञ्जन वर्णों के परस्पर व्यवधान-रहित सामीप्य की स्थिति में जो व्यञ्जन या हल् वर्ण का परिवर्तन होता है, वह व्यञ्जन सन्धि कही जाती है।

भेद—व्यञ्जन सन्धि के अनेक भेद होते हैं। नवीन पाठ्यक्रम के अनुसार व्यञ्जन सन्धि के निम्नलिखित भेदों का ज्ञान आवश्यक है—

(1) **श्चुत्व सन्धि**—स्तोः श्चुना श्चुः।

श्चुत्व सन्धि—स् अथवा त्, थ्, द्, ध्, न् (तवर्ग) के बाद श् वर्ण, अथवा च्, छ्, ज्, झ्, ज् (चवर्ग) आए तो स् (वर्ण) का श् (वर्ण) हो जाता है, तथा त्, थ्, द्, ध्, न् (तवर्ग) का च्, छ्, ज्, झ्, ज् (चवर्ग) क्रमशः हो जाता है। जैसे—

हरिस् + शेते = (स् का श् होने पर) हरिश्शेते

सत् + चित्	=	(त् का च् होने पर)	सच्चित्
सद् + जनः	=	(द् का ज् होने पर)	सज्जनः
सत् + चरित्रम्	=	(त् का च् होने पर)	सच्चरित्रम्
कस् + चित्	=	(स् का श् होने पर)	कश्चित्
शार्ङ्गिन् + जयः	=	(न् का ज् होने पर)	शार्ङ्गिञ्जयः

अन्य उदाहरण—सत् + छात्रः = सच्छात्रः। कतिचिद् + जनाः = कतिचिज्जनाः। विपद् + जालम् = विपज्जालम्। उद् + ज्वल = उज्ज्वल।

(2) ष्टुत्व सन्धिः—ष्टुना ष्टुः ।

ष्टुत्व सन्धिः—स् अथवा त् थ् द् ध् न् (त्वर्ग) के पहले अथवा बाद में ष् (वर्ग) अथवा ट्, ट्, ड्, ढ्, ण् (टवर्ग) हो तो स् का ष् हो जाता है और त् थ् द् ध् न् का क्रमशः ट्, ट्, ड्, ढ्, ण् (टवर्ग) हो जाता है। जैसे—

इष् + तः	=	(त् का ट् होने पर)	इष्टः
तत् + टीका	=	(त् का ट् होने पर)	तट्टीका
रामस् + षष्ठः	=	(स् का ष् होने पर)	रामष्षष्ठः
कृष् + नः	=	(न् का ण् होने पर)	कृष्णः
पेष् + ता	=	(त् का ट् होने पर)	पेष्टा।

(3) जश्त्व सन्धिः—झलां जशोऽन्ते ।

जश्त्व सन्धि—इस सन्धि के दो भाग हैं—प्रथम भाग पद के अन्त में तथा द्वितीय भाग पद के मध्य में होने वाली जश्त्व सन्धि है।

प्रथम भाग—यदि वर्गों के प्रथम अक्षर (क्, च्, ट्, त्, प्) के बाद घोष-वर्णों (ङ्, ज्, ण्, न्, म्, य्, र्, ल्, व्, ह्) को छोड़कर कोई भी स्वर या व्यंजन वर्ण आता है तो वह प्रथम अक्षर (क्, च्, ट्, त्, प्) अपने वर्ग का तीसरा अक्षर (ग्, ज्, ड्, द्, ब्) हो जाता है। जैसे—

दिक् + गजः	=	(क् का तीसरा अक्षर ग् होने पर)	दिग्गजः
वाक् + दानम्	=	(क् का तीसरा अक्षर ग् होने पर)	वाग्दानम्
वाक् + ईशः	=	(क् का तीसरा अक्षर ग् होने पर)	वागीशः
अच् + अन्तः	=	(च् का तीसरा अक्षर ज् होने पर)	अजन्तः
षट् + आननः	=	(ट् का तीसरा अक्षर ड् होने पर)	षडाननः
जगत् + ईशः	=	(त् का तीसरा अक्षर द् होने पर)	जगदीशः
चित् + आनन्दः	=	(त् का तीसरा अक्षर द् होने पर)	चिदानन्दः
सुप् + अन्तः	=	(प् का तीसरा अक्षर ब् होने पर)	सुबन्तः

द्वितीय भाग—यदि पद के मध्य में किसी भी वर्ग के चौथे (घ्, झ्, ढ्, ध्, भ्) व्यंजन वर्ण के ठीक बाद किसी वर्ग का चौथा वर्ण आता है तो वह पूर्व वाला चौथा व्यंजन वर्ण अपने ही वर्ग का तीसरा व्यंजन वर्ण हो जाता है। जैसे—

लभ् + धः	=	(भ् का तीसरा वर्ण 'ब्' होने पर)	लब्धः
दुग् + धम्	=	(घ् का तीसरा वर्ण 'ग्' होने पर)	दुग्धम्
बुध् + धिः	=	(ध् का तीसरा वर्ण 'द्' होने पर)	बुद्धिः
क्षुभ् + धः	=	(भ् का तीसरा वर्ण 'ब्' होने पर)	क्षुब्धः

जश्त्व सन्धि के अन्य उदाहरण—

तत् + औषधम्	=	(त् का 'द्' होने पर)	तदौषधम्।
यत् + अहम्	=	(")	यदहम्।
तत् + अद्य	=	(")	तदद्य।
व्यसनात् + अस्यात्	=	(")	व्यसनादस्यात्।
चेत् + अगुणेन	=	(त् का 'द्' होने पर)	चेदगुणेन।
किञ्चित् + आदिष्टः	=	(")	किञ्चिदादिष्टः।
किञ्चित् + उद्दण्डाः	=	(")	किञ्चिदुद्दण्डाः।